

"... HALADÁSUNK CSAKNEM HATÁRTALAN."

(Schlett István: Eötvös József

Bp. 1987, Gondolat)

"... eddig még nem volt oly korszaka hazánknak, amelyben Eötvösre mint lobogóra lett volna igény." – összegzi Eötvös életművének hatását a könyv szerzője. Az utóbbi évek politikai közgondolkodása, történeti vitái mintha rácsafolnának e kijelentésre. Kétségtől Eötvös életművének reneszánszát éljük, történészek és politológusok újra felfedezték maguknak Eötvös Józsefet, a liberális politikai gondolkodót. A magyar liberalizmus újraértelmezésének és újraértékelésének igényével került a figyelem középpontjába a XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című munkája, mely a XIX. század magyar liberalizmusának legnagyobb elméleti teljesítménye. E műnek eszmetörténeti elemzése lehetőséget nyújt a magyar liberalizmus elméleti értékeinek megfogalmazásához s ezen értékekhez való kapcsolódási pontok kereséséhez. Ugyanez az értékkereső és értéktisztázó törekvés vezetett majd két évtizeddel ezelőtt a századforduló polgári radikalizmusának újrafelfedezéséhez. Talán nem véletlen, hogy Schlett István is a századforduló eszmetörténeti vizsgálatából kiindulva jutott el Eötvös életművéhez.

A magyar történettudomány mindezekig nem tudott reagálni a szakmai közvélemény és a közgondolkodás felfokozott érdeklődésére. Schlett István könyvében ezt a feladatot vállalja magára. "Megkíséreljük saját Eötvösünk, a politikai gondolkodó Eötvös portréját megrajzolni. "Munkájában Eötvös József politikai pályájának korrekt, körültekintő és autentikus rajzát kapjuk. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a könyv lapjain Eötvös a politikus jelenik meg elveivel és politikai kényszerpályáival; a mindig "időszerűtlennek" ítélt s "időszerűtlenségének" tudatában levő politikus portréja bontakozik ki a könyv lapjain. De a politikai gondolkodó fejlődésrajzával, elméleti elemzésével és hiteles interpretálásával az életmű fontos pontjain adós marad ez a monográfia.

Eötvös nemzedékének pályakezdése, világnézeti formálódása és politikai öntudatosodása az 1830-as évek első éveire tehető. Ez az időszak Magyarországon történetében a magyar liberális nemzeti mozgalom kialakulásával és Magyarországon polgári átalakulása programjának körvonalazódásával kapcsos-

lódott össze. "Eötvös nemzedéke akkor indult, amikor haza és haladás már egy programba olvad, olvadhat össze...", "... ebben a programban találkozik össze két, addig párhuzamosan, egymást inkább gátolva, mintsem segítve előrehaladó szellemi – politikai áramlat: a kurucos hagyományokra emlékeztető, sokban provinciális, konzervatív jellegű, rendi ihletettségű, a birodalommal szemben az ország függetlenségét zászlajára tűző mozgalom, és a másik, inkább csak bűvópatakaként előrehaladó áramlat, mely az ország elmaradottságára, szegénységére figyel, s nem vagy csak kevésbé érzékeny a nemzeti – megjelenési formáját tekintve amúgy is inkább nemesi – sérelmekre, veszélyeztetettségre." Schlett István e két áramlatnak első találkozási pontját, összekapcsolódását Széchenyi István politikai programjában jelöli meg. Széchenyi azonban nyíltan és határozottan elhatárolja magát és kifejtett programját a magyar nemesi rendi mozgalom szellemi és politikai hagyományaitól, a gravaminális ellenzéki szemlélettől. Wesselényi Miklós az, aki a Balítéletekről című munkájában a magyar rendi alkotmányosság liberális átértelmezésével, a liberális elveknek és követelményeknek a rendi alkotmányba való belevetítésével liberális programját összekapcsolja a rendi sérelmi politika hagyományával, s így válhat a kialakuló nemesi liberális mozgalom első számú vezetőjévé az 1832-36-os országgyűlés időszakában. Wesselényi programjával és szemléletével rokon Kölcsey Ferenc "humanitárius-liberális elveinek" rendszere (Gergely András), amelyben azonban kevésbé hangsúlyos elem a nemesi rendi ideológiához, a nemesi rend mozgalomhoz való kapcsolódási pontok keresése. Kölcsey Ferenc az, aki Szalay László mellett a legnagyobb szellemi hatást gyakorolja a fiatal Eötvös liberális nézeteinek kialakulására. Az ő "szentimentális" avagy "humanitárius" liberalizmusa állt legközelebb Eötvös egyéniségéhez, melyet Sőtér István Eötvös Józsefről írt monográfiájában így jellemez: "A polgárosodás az ő számára nem csupán gazdasági célokat jelent, hanem azokkal összefüggően, azokat előkészítőn: emberbaráti, erkölcsi feladatokat, – összhangban egész szemléletének morális, filantróp, spirituális jellegével." Schlett István rögzíti a tény: Eötvös "elfogadta a liberalizmus társadalmi ideáját, értékeit". Azonban nem végzi el Eötvös kialakuló liberális szemléletének elemzését: A liberális elmélet mely elemei dominálnak, melyek kevésbé hangsúlyosak Eötvös számára? Változnak-e a hangsúlyok? S ha igen, milyen szellemi hatásokra? Ezek a kérdések megválaszolatlanok maradnak, így Schlett lényegében statikus képet fest erről a dinamikus folyamatról. A már körvonalazódott és szilárd liberális elveken belüli finom átrendeződési folyamatok meglétére példa lehet Eötvösnek a haszonelvűséghez való viszonya. Széchenyinek a Hitelben kifejtett programjával szembeni kritikájának fő eleme ennek utilitáriánus érvelési rendszerétől való idegenkedése. Ezt mutatja

Eötvös Dessewffy Józsefhez 1831 szeptemberében írott levele: "...gondolkozásaiban minden szent írás, mely magyar szívében van beírva Istenkézzel, csak bankó takaréknak tetszik neki ..." Ez a nézőpontú kritika nemcsak s talán nem is elsősorban Eötvöst jellemzi, hanem a 30-as évek formálódó liberális közgondolkodását. Igazolják ezt Pulszky Ferenc sorai is, aki a Hítelről a következőket írja: "Ami engem illet, nem tudtam megbarákozni szakadozott, formátlan írályával, s Benthamot láttam kikandikálni minden lapjából." Ugyanakkor Eötvös 1836-os nyugat-európai körútján Bordeaux-ból írt levelében lelkesedéssel írja a Schlett István által is idézett sorokat: "A kereskedelem a legtársadalmibb önzés; mindenki csak a maga számára működik, dolgozik, és mégis használ felebarátainak. Amit az isteni alapelv: szeresd felebarátodat, mint önmagadat, csak ritkán és csak keveseknél ér el, azt, hogy egy ember egész életét az emberiség javának szentelje, a pénz előidézte." S mi ez, ha nem a haszonelvűség dicsőimusza? Az ilyen típusú, az elvi liberalizmuson belüli finom változásoknak az elemzése vezethet bennünket közelebb a magyar liberalizmus eszméletörténeti áramlatainak pontosabb leírásához.

Eötvös 1836-os nyugat-európai utazása kapcsán Schlett határozottan és meggyőzően cáfolja a korábbi Eötvös-irodalom, főként Sőtér István monográfiája által képviselt "kiábrándulás-koncepciót", mely szerint Eötvös a nyugat-európai liberális társadalmi és politikai gyakorlattal szembesülve csalódott az 1830-as párizsi forradalom liberális elveiben. Schlett ezzel szemben kijelenti: "...ő nem élte át sem a liberalizmussal, sem a fokozatos haladással szembeni kételyeket... Liberálisként nézett szembe a Nyugat-Európában kibontakozó polgárosodás válságjeleivel, s liberális módjára válaszolta meg azokat." Ugyanakkor a szerző nem fogadja el azt az értékelést sem, hogy Eötvös kapitalizmus bírálatában az utópista szocialisták szemléletének hatása figyelhető meg.

Eötvös József a magyar liberális politikai mozgalomba az 1839-40-es országgyűlésen kapcsolódik be mint a Batthyány Lajos körül kialakuló és köré csoportosuló főrendi ellenzék tagja. Első igazán nagy jelentőségű politikai állásfoglalása a "Kelet Népe és Pesti Hírlap" című röpiratának megjelenése volt. Eötvös Széchenyi és Kossuth vitájában a Kossuth által hirdetett nyilvános politizálás politikai gyakorlata mellett kötelezte el magát. Művében minden lényegi kérdésben elveiben egyetért Kossuthtal, a nemzetiségi mozgalmak megítélésében azonban bizonyos különbség érzékelhető Kossuth és Eötvös helyzetértékelése között, amennyiben Eötvös is megállapítja "a magyarosodás mellett mutatott túlbuzgóság", a magyar nyelv erőszakos terjesztése egyedi eseteinek a nemzeti mozgalmakra gyakorolt hatását. Ennek a röpiratnak részletes és alapos elemzése szükséges lett volna olyan szempontból is, hogy benne

megtalálhatóak-e már a későbbi centralista koncepció elemei. Nem világos ugyanis, hogy Schlett mely időszakot tekinti Eötvös centralista időszakának, mely időszakban látja körvonalazódní és egységbe szerveződni a centralista programot. 1839 körül, a centralista magot alkotó Eötvös, Szalay, Trefort első lapalapítási kísérleteitől? Vagy az 1843–44-es országgyűlés időszakától? Ennek megállapításához támpontot adhat ez a röpirat. A szükséges elemzés egyik eleme lehet a röpiratban kifejtett megye–bírálat és megye–koncepció összehasonlítása a Pesti Hírlapban 1844–ben körvonalazott elképzelésekkel. Eötvös már ebben a munkájában is nyíltan és határozottan szól a megyékben tapasztalható visszaélésekről, az egység hiányáról, a partikuláris érdekek érvényesítéséről, a tisztviselők önkényéről; elviekben rögzíti, hogy "abszolút, minden felügyázattól s felelősségtől ment hatalom a polgári szabadsággal sehol és soha össze nem fér", de szemléletét még a jelenségek kritikája jellemzi, s nem a rendi alkotmány alapjának tekintett megye intézményének kritikája. A visszaélések felszámolásának lehetséges módjait áttekintve a következőket írja: "... s nincs közöttünk senki, habár centralizáció által szűnni látná mindazon visszaéléseket, melyek megyéinkben itt–ott léteznek, e hasznót ily áron akarná vásárolni." Ezzel összekapcsolódva hiányzik még a felelős kormány létrehozásának politikai programja is.

A centralista csoportosulás helyét, funkcióját Schlett a liberális mozgalmon belül a következő fogalmakkal írja le: Hangsúlyozza a csoport polgári–értelmiségi jellegét, szinte valamennyien német nyelvi közegben töltik gyermekkorukat, s polgárosultabb környezetben nőnek fel. Részben igaz ez Eötvösre is, aki családi indíttatása ellenére korán elszakadt az arisztokráciától, a liberális arisztokráciától is, s 1841, apja pénzügyi csődje után a "városiasodott intelligencia közegében élt és dolgozott. A centralisták mint "szabadon lebegő" értelmiségi csoport a liberális elvek következetes megvalósítását tűzték ki célul, olyan politikai tagoltság megvalósítását, amelyben "egyik oldalon a szabadság – de minden szabadság – védői, a másikon pedig az elnyomás, a zsarnokság barátai állanak." Így az ellenzék tagjaiként, Magyarország polgári átalakításának ellenzéki programját elfogadva magának az ellenzéknek átalakítására is törekedtek. "Gondolataik valóban idegenek voltak a rendi küzdelmektől kinőtt, de annak hagyományaihoz ragaszkodó ellenzék számára, de nem külföldiségük miatt. Sokkal inkább azért, mert a magyar valóság radikális és átfogó bírálatát adták, és nem kímélték az ellenzék ideológiájának axiómáit sem" Programjuk központi gondolata az ország egész politikai struktúrájának átalakítása volt. S így lettek "a feudális politikai szerkezet és szervezet, ezen belül a nemesi vármegye ellenfelei". Ez azonban szembeállította őket nemcsak a konzervatív politikai erővel, hanem a magyar liberális

mozgalom fő áramlatával is, de a szembekerülés ténye elsősorban nem őket, hanem a magyar liberális mozgalom elvi következtelenségeit és gyengeségeit jellemzik: "... s az csupán a magyar liberalizmus sajátosságának következménye, hogy egyszeremind szembekerültek a polgárosodás bármily ingatag, de mégis legfontosabb erőivel."

"... ők nemcsak a megyéről, sőt nyugodtan kimondhatjuk, elsősorban nem a megyéről szóltak." Egyetérthetünk ezzel a megállapítással kettős értelemben is: Egyrészt a megye intézménye elleni politikai támadásuk csak része volt a polgári liberális államszervezet megteremtésére irányuló erőfeszítéseiknek. Másrészt a centralista program nem szűkíthető le a feudális államberendezkedés kritikájára, hiszen az az ellenzék átfogó átalakulási programjába ágyazódik bele. S mégis a megyei intézmény kritikája kulcsfontosságú eleme a centralista politikai elméletnek. Schlett István koncepciója az, hogy Kossuth az, aki ügyes taktikusként a centralisták és közte folyó vitát a megyére koncentrált, s így Eötvösök rákényszerültek, hogy ezen a ponton kezdjék meg a támadást politikai elveik kifejtése érdekében. Azonban a megye-kritikának a középpontba állítását a centralista agitációban nem tekinthetjük egyszerűen kényszerpályának. A megye intézménye központi és alapvető fontosságú eleme volt a nemesi liberális mozgalom államelméleti, politikai teóriáinak, s ezért voltak "kénytelenek" a centralisták is ezt a kérdést középpontba állítani. Deák Ferenc 1835-ben az országgyűlésen a következőképpen összegezte a megyei intézmény funkcióit: a megyei municipiumokban "nem csak a közigazgatás minden tárgyai, a törvények teljesítése s minden önkényes sértéstől megóvása, de maga a törvényhozás is a nemzet törvényesen egybegyűlő tagjainak szabad tanácskozása alá tartozik. Ezen municipiumok állanak őrt dönthetetlen morális erővel alkotmányunkért, innen forrasznak s oda térnek vissza gyakorlatilag a nemzetnek minden jussai, s törvényhozási hatóságunk is innen ered, ezen alapul." Kossuth pedig a következőket írja 1842-ben a megyei hatáskorról írt cikkében: "E rendszer már az európai státuszjog tanjaitól merőben eltér; itt a közvetlen végrehajtást eszközölő tisztviselőkar a tanácskozó testülettől különválasztva nincs – ne is legyen; itt a hatalmak elkülönözésének doctrinája nem alapelv – és ne is legyen, sőt inkább a , semmit rólunk nélkülünk, az alapelv. Azonban itt kitűnik, mint sok egyébben, alkotmányunk alapelveinek sok mások fölött elsőbbsége." Az ellenzék tehát teoretikusan nem ismerte el a klasszikus liberalizmusnak a hatalmak megosztására épülő államszervezési elveinek érvényességét Magyarországra s a magyar "ős institúciónak" tekintettel megyei intézményre sem. S így a megyekérdésben kibontakozó teoretikus vita önmagánál sokkal szélesebb értelmet nyer. Ugyanakkor a centralisták megye-bírálatát nem szakítható ki a

korpolitikai közhangulatának fő áramlataiból, hiszen az 1843-as országgyűlési követválasztások erőszakossága, helyenként véres eseményekbe való torkollása állásfoglalásra készítette a liberális mozgalom vezetőit is, s a bírálatok ösztüzébe állította a megyei intézményeket. Ezt mutatja Wesselényinek a Nemzeti kórállapot című cikksorozata és Kossuth vezércikkei a Pesti Hírlap 1843-as számaiban. De ők a kiutat más irányban keresték. Nem a megye intézményét akarták átalakítani, jogkörét megszorítani, hanem a megye által biztosított politikai jogokat gyakorlók körét akarták qualificationak alávetni. S itt különbözik a centralisták megye – bírálata radikálisan a Kossuth-, Wesselényi-féle állásponttól. A centralistákról szóló szakirodalom lényegesen többet foglalkozik a megye – bírálattal, mint a célként tételezett megye-koncepcióval. Sőtér István monográfiájában néhány mondatban vázolja a megye valódi funkcióját, a megye és a szabad községek viszonyát. Schlett István is megelégszik a megállapítással: "A klasszikus liberalizmus államszervezési elvei jelennek meg itt ..." Szükséges lett volna elemezni a megyét mint célfogalmat, melyet a centralisták a hatalmak megosztási elvének megfelelően bíraskodási, törvényhozó funkcióitól megtisztított, közigazgatási egységnek tekintik, melynek feladata egyrészt a felelős kormány utasításain keresztül a törvények végrehajtása, másrészt az öngazgatással rendelkező "szabad községek" koordinálása. Ahogy Csengery Antal írja: a nagy dolgokat centralizálni, a kicsinyeket viszont decentralizálni. Ennek vázolásával árnyaltabb képet kaphatunk a csoport "centralista" jellegéről. Schlett István is hangsúlyozza: "Centralizáció de nem akarámilyen központosítás ... Olyan központosítást kíván tehát, amely egyrészt a megyék önkormányzatát (s tegyük hozzá, az igazi municipiumokét, a szabad községeket is – D.Á.) biztosítja, és olyat, amely nem a kormányban, hanem a törvényhozásban ölt testet." S ez utóbbi eleme centralizáció – fogalmuknak ugyanolyan fontos és hangsúlyos: alkotmányos centralizáció az eszményük, melynek súlypontja a népképviselőre épülő törvényhozás, s ebben különbözik elméletük Dessewffy Aurélnak 1840–41-ben az abszolutisztikus centralizáció elve által inspirált megye – bírálattól.

Schlett István sorba veszi mindazon szempontokat, amelyekkel a kortársak és a történeti szakirodalom jellemezte, illetve értékelte a centralisták tevékenységét. Doktrinérek voltak abban az értelemben, hogy elméleti megfontolásokat állítanak szembe tényleges politikai erőkkel, nem a tényleges meglévő politikai erőcsoportok mozgására építenek, túlságosan is bíznak a meggyőzés erejében, de semmiképpen nem voltak elvont tételekhez ragaszkodó "szobatudósok". Nem voltak nemzetietlen kozmopoliták, a hazafiságnak és európaiságnak egyesítésén fáradoztak: "Hazafiság és világpolgárság, magyarság és európaiság, nemzeti originalitás és európeér műveltség – Eötvös nem

választani, hanem egységbe foglalni akar." Helyzetüket és szerepüket a magyar liberális mozgalmon belül nem lehet a mérsékletesség és radikalizmus mereven alkalmazott kategóriáival leírni, s nem lehet tevékenységüket egy Kossuth–Széchenyi ellentétpár kereteiben értelmezni. Egy vonatkozásban álltak "középen": a birodalomhoz való viszony kérdésében, "itt tényleg közvetíteni akartak. Azonban ez csak később vált táborszervező erővé." Vitájuk, fellépésük gyengíthette a reformellenzék politikai erejét, de céljuk éppen az volt, hogy az ellenzék továbbblendítsék a megkezdett úton, mindazonáltal "... a politikai programok igazsága, – pontosabban mondva: helyessége – az aktualitást mindenképpen magában foglalja" – foglalja össze véleményét a szerző. Schlett körültekintően és gondosan vizsgálja a kortársak, a történeti szakirodalom érveit és ellenérveit, egyetlen szempontot sem intéz el könnyed kézlegységgel, vagy utasít vissza indulatosan, ugyanakkor azonban egyetlen szempontot sem akar önkényesen kiragadni a kor politikai és társadalmi viszonyaiból. Határozottan polemizál az 1945 utáni szakirodalom nézőpontjával, mely a forradalomellenesség, valamint a Magyarország és a Habsburg–birodalom érdekközösségének elvéhez való ragaszkodást tekintették a centralista időszak fő koordináta tengelyének, s ezzel későbbi, 1848-as dilemmákat vetítettek vissza erre az időszakra, még hozzá szinte a kizárólagosság igényével. Igaza van Schlett Istvánnak: a birodalomhoz való viszony kérdése, s tegyük hozzá, a forradalomellenesség sem volt áramlatképző jegy az 1840-es évek magyar liberális politikai mozgalmában. Schlett két, s a centralisták által maguk választott szempontot fogad el fő értékelési szempontként: az elvi liberalizmus álláspontját, melynek alapján megállapítja, hogy a kor fő elméleti kérdéseiben radikálisabbnak bizonyultak az ellenzéki zömnél; másrészt a magyar polgári átalakulás értékeit, melyet figyelembe véve Schlett törvényszerűnek látja, hogy a centralisták belátták: politikájuk érvényesítésének feltételei (vagy a kormány őszinte reformszándéka, vagy az ellenzék olyan jelentős társadalmi-, politikai erővé válása, mely kompromisszumokat kötve a birodalom és a dinasztia létérdekeivel, a haladás más fontos területein áttörést érjen el) hiányoznak, s így a politikai kényszernek engedelmessé Eötvösök feladták az ellenzéken belüli különállásukat.

Eötvös életpályája 1848-as szakaszának jellemzésére a szerző igen találatosan az Eötvös által mottóul választott Macaulay–idézetet állította: "Nem szerette a forradalmakat, és ugyanabból az okból, amiért nem szerette a forradalmakat, nem szerette az ellenforradalmakat sem." A könyv Eötvös 1848-as politikáját kompromisszumokra épülő reálpolitikaként jellemzi, mely egyszerre kénytelen kompromisszumot kötni a társadalmi átalakulás kérdéseiben a liberális mozgalom fő erővel, s a kormánnyal az ország függetlensége

kérdésében. Az a tény, hogy Eötvös 1848. szeptember 19-én Bécsbe, majd Münchenbe menekül, s majd csak 1850 végén tér vissza Magyarországra, az elmúlt évtizedekben kulcsfontosságú szerepet kapott Eötvös egész politikai pályájának értékelésében. Sőtér István megfutamodásként, saját korábbi elveinek elárulásaként értékelte ezt. Schlett indulatoktól és elfogultságoktól mentesen próbálja elemezni és bemutatni a döntéshez vezető utat s e döntés mögött rejtőz dilemmát: Eötvös fő politikai félelme 1848 során az, hogy "az ország különállásának kérdésében jön létre éles polarizáció, mely harchoz vezetvén, a társadalmi reformok ügyét megakasztja." Saját pozícióját mintegy a jóslat erejével is jól jellemzi Eötvös Széchenyinek 1848. február 28-án írt levelében: "Lehet-e a viszonyokon segíteni? az egészen attól függ, követni akarja-e az uralkodóház eddigi irányát? Ha igen, akkor hozzám hasonló emberek legfeljebb visszavonulhatnak, s a dolgok vezetése K(ossúth) s társai kezében marad." 1848 szeptemberére nyilvánvalóvá vált, hogy a Habsburg-udvar elszánta magát a magyar "törvényes forradalom" eredményeinek gemsemmisítésére. Ahogy Schlett írja: "A harc vagy a behódolás fölötti döntés ideje jött el." S az is kérdés Eötvös számára, hogy a harcot milyen eszközökkel vívhatja meg a magyar politikai vezetés, hiszen az sem jelentéktelen körülmény, s melyet Schlett nem említ meg könyvében, hogy a végső lökést az ország elhagyását már kétségbeesetten fontolgató Eötvösnek Lamberg felkoncolásának híre jelentette. "Nem akart forradalom és ellenforradalom között választani." – olvassuk a következtetést, mely tényközlő megállapítás s nem ítélet, híven a szerző bevezető fejezetben kifejtett elvéhez: "nem ítélni, megérteni akartunk". S igazat kell adnunk a megelőző kijelentés gondolati párjának is: "A forradalom és ellenforradalom között nem választani egyes személyeknek megadatik, népeknek, nemzeteknek nem."

Eötvös csak 1850 végén tér haza Magyarországra, emigrációjának idején születik meg a XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című munkájának első része, mely 1850-ben jelenik meg, melyet a második kötet 1854-ben követ. Ennek a műnek az értelmezése az Eötvös-életmű elemzésének talán legizgalmasabb intellektuális feladata. A magyar liberális gondolkodók mindvégig kitüntetett figyelemmel fordultak e mű felé. Jászi Oszkár az "eltorzult liberalizmus" képviselőivel szemben ebben a műben a magyar liberalizmus kezdeti haladó hagyományainak összegzését látja. Az 1945 utáni irodalomtörténet- és történetírás alapvetően új értékrenddel s új értékrendet számonkérő igénnyel közelített Eötvös egész életművéhez, s így ehhez a műhöz is. Sőtér István a következőkben foglalja össze véleményét: "1848 előtt és után frott művei közt éles határvonalat kell húznunk. 1848 szeptembere előtti alkotásainak javát haladó hagyományaink közt tarthatjuk

számon. De nincs még egy írónk, akinél a 48 okozta törést oly élesen kimutathatjuk, mint épp őnála. Eötvös 48-as megtörésének mértékét legkiáltóbban az Uralkodó Esmék tárja elénk. Épp emiatt ezt a művet le kell emelnünk arról a polcra, melyre az eddigi értékelés helyezte. Az Uralkodó Esmék A falu jegyzője, vagy a Magyarország 1514-ben oldalán nem foglalhat helyet." Az elmúlt évek-ben tapasztalható Eötvös-reneszánsz viszont igen határozottan e mű liberális értékeinek újra felfedezéséhez kapcsolódik.

Schlett István is felteszi a kérdést: „Kétlelkű, liberálissá vált volna Eötvös a ‚vörös rém, fenyegetése következtében? Megtört volna haladáshite, kiábrándulttá vált? Netán elindult volna a konzervativizmus irányába? Meglehetősen elterjedtek ezek a vélekedések történeti irodalmunkban. De valóban így van-e ez?” Schlett egyértelmű nem-mel felel. Értelmezése szerint az Uralkodó Esmék semmiképp nem jelent világnézeti fordulatot Eötvös gondolatrendszerében, ebben a művében is a liberalizmus értékei mellett tesz hitet, „korábbi elveit védi most is, részben új ellenfelekkel: a szocialisták-kommunisták és ‚vörös republikánusok, rousseau-i, robespierre-i megalapozottságú demokratizmusával, a nemzeti törekvéseket államnacionalizmussá változtató nemzeti mozgalmakkal, a feudálisok és szövetségeseik új formákat öltő konzervativizmusával szemben egyaránt.” Eötvös kiindulópontja: a kor uralkodó eszméinek, a szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméinek fogalmát a tudomány helytelenül értelmezte, mivel a szabadság programjaként a népfel-ség elvének az államhatalomban történő korlátlan megvalósítását tűzték ki célul, „így a szabadságot nem mint az egyesnek az államtól való önállóságát értelmezték, hanem épp ellenkezőleg, az összesség korlátlan uralkodását az egyén felett; az egyenlőség így nem mindenki egyenlő szabadsága, hanem mindenki egyenlő alárendeltsége; a nemzetiségi törekvések pedig minden egyéni szabadság lerontására” irányulnak. Halott „a szabadság oly állapot, melyben az ember saját tehetségeinek s amennyire ezek engedik, a természetnek korlátlan ura; az egyenlőség csupán eszköz, hogy mindenki a szabadság élvezetéhez juthasson ...” (Uralkodó Esmék) De kivel is vitázik Eötvös? A szocialisztikus-kommuniesztikus mozgalmakkal? A konzervatív abszolutizmussal? A szocialisztikus-kommunisztikus mozgalmak torzították el az egyenlőségi elvet? Eötvös épp azt állítja, hogy ezen mozgalmak nem tesznek mást, mint a politikai egyenlőség helytelen felfogását logikailag tovább viszik, s így jutnak el a társadalmi egyenlőség programjához, ezáltal logikai következményei, de nem létrehozói az uralkodó eszmék helytelen felfogásának. Eötvösnek a liberális szabadság- és egyenlőség felfogás egy változatával, s az abból önállósuló demokrata elméletekkel van határozott polémiája. Schlett István azonban könyvében végig a liberalizmusról beszél, melyet egységes, homogén

eszméletörténeti áramlatként kezel, s melyet azonosít Ludassy Mária Benjamin Constantról frott tanulmányát idézve az angolszász államok politikai gyakorlatában érvényesülő liberális elvekkel.: "... mindent az individuális érdekek szabadságára kell bízni, amaz aktivizmusra, melyre képességei szabad kibontakoztatására sarkallja az embert, a minden külső kényszertől mentes szellemi kreativitásra ... Az angol szabadságot – a hatalommegosztás elvén, a hatalmi centrumok pluralitásán túlmenően – elsősorban a „negatív szabadság, formulájával szokás jellemezni, azaz a valamitől való szabadság honaként.” A kontinens nemzeti liberalizmusainak elméleteiben azonban nagy súllyal szerepelt a „pozitív szabadság, koncepciója, a valamire való szabadság, mely szorosan kötődött az államhatalomban való részvétel jogához, a népfelség elvének érvényesítéséhez. A liberális gondolatrendszer ezen típusa szabadság eszményét elsősorban a politikai társadalom s az azt megtestesítő állam keretein belül értelmezte, míg az angolszász liberális elméletben a társadalmi szabadságok állnak a centrumban; az egyén individuális tevékenységének szabadsága s nem állampolgári politikai jogai. A liberális elméletnek e két eleme természetesen nem zárja ki egymást, hanem egymást kiegészítve jelenik meg, de ezen elemek egymáshoz való viszonya, hangsúlyeltolódásaik nem elhanyagolható különbségekhez vezet. Eötvös az Uralkodó Eszmékben kora liberális elméleteit a Constant-féle szabadságértelmezéshez akarja közelíteni, az emberi törekvések, tevékenységek súlypontját a politikai szférából a gazdasági, kulturális, társasági szférába kívánja áthelyezni. S ennyiben kritikája saját korábbi elméletének kritikája is.

Schlett István nemcsak egységes, de időben is állandó, változatlan elméletnek tekinti a liberális elméleteket. Márpedig a XIX. század közepe lényeges fordulópontra az európai liberális gondolkodásban. Míg addig a liberális gondolkodók a feudális típusú abszolutisztikus rendszerekkel szemben definiálták önmagukat és céljaikat, addig a XIX. század közepétől a kialakuló demokrata elméletekkel szemben kényszerültek fellépni. Az Uralkodó Eszmék épp ezt a folyamatot szemlélteti, s ettől nyeri a mű európai horizontját. Schlett a mű fő gondolati inspiráló tényezőjét a magyar forradalom és szabadságharc megrázkódtatásában keresi: "S bár Kossuth nemzeti radikalizmusát, a forradalmi módszereket – láttuk – elítélte, mégis feltűnő, hogy sem nyilvánosan, sem saját használatra szánt jegyzeteiben nem e politika bírálata az, amiből kiindul. Folyamatokra s nem személyekre, a társadalmi mozgások törvényszerűségeire és nem egyének hibáira koncentrált." Az Uralkodó Eszmék keletkezésében azonban legalább ekkora szerepe van az 1848-as párizsi forradalomnak, Eötvös ebben a forradalomban látja megtestesülve az államközpontú liberalizmusnak mint az uralkodó eszmék deformált értelmezését szintetizálni próbáló

ideológiának a csődjét. Eötvös megoldandó gondolati dilemmája nem "az ellenforradalom győzelmét követő állapot, a monarchikus abszolutizmus", hanem a liberális eszmerendszerből kilépő, önállósuló demokrata elméletek hatékony elméleti kritikája. Művében a liberális elmélet eredetileg egymás mellé rendelt szabadság és egyenlőség célkitűzése között értékhierarchiát állít fel, az egyenlőség fogalmát próbálja mintegy beleolvasztani a szabadság gondolatrendszerébe, s ezzel önálló politikai ideológiaként való hatását megszüntetni.

Nem fogadható el Schlett értelmezése Eötvösnek a nemzetiség elvével, a nemzeti mozgalmak szerepével kapcsolatos kritikáját illetően sem. Schlett szerint Eötvös ott látja a fő problémát, hogy egyrészt a korszak nemzeti mozgalmi nem a történeti jogok és az egyéni szabadság érvényesítésére törekednek, ugyanakkor a nemzeti célokat követő állam a szabadság és egyenlőség helytelen értelmezésétől indítva nem tűri a különbözőségeket, s így a nemzeti-nemzetiségi különbözőségeket sem. Eötvös azonban műve első kötetében – s a nemzetiségi eszme értelmezésében alapvetően különbözik a mű két kötetében kifejtett álláspontja – nem kevesebbet állít, mint hogy a nemzeti mozgalmak természetüknél fogva ellentétben állnak a szabadság helyes felfogásával is, mivel kiindulópontjuk az uralkodásra való törekvés; "... a nemzetiség eszméje mindig azon mértékben lép háttérbe, melyben a szabadság és egyenlőség fogalma megvalósulásnak indul" – írja Eötvös az Uralkodó Eszmék első kötetében. A második kötetben viszont a nemzetiségi elv az egyéni szabadság programjának alappillérvé válik. A nemzetiségi mozgalmak mint "az egyéni szabadság egyedül lehetséges tiltakozása az állam mindenhatósága ellen" jelennek meg.

Az Uralkodó Eszmék második kötete "egy lehetséges liberális politikai berendezkedés programjának kibontása". Eötvös célja olyan hatalomgyakorlási mechanizmust kialakítani, mely folyamatosan képes – megelőzve ezzel a politikai válságokat, forradalmakat – a politikai konfliktusok korrigálására. Ennek alapfeltétele az államhatalom korlátozása és az egyéni szabadság biztosítása. Ehhez azonban nem elegendő a politikai szabadságjogok gyakorlása, nem biztosíthatja ezt önmagában a képviselői rendszer, a kormányzati felelősség elve sem. A mű politika elméletének középpontjában az egyesülés szabadsága és a területi önkormányzatok rendszere áll. Eötvös ezek kapcsán a hatalomgyakorlás liberális módszerének döntő láncszemeit fogalmazza meg. Ezek azok a gondolatok, melyek ma a magyar liberalizmus értékeinek újrafogalmazása során az Uralkodó Eszméket a figyelem előterébe állítják.

Az Uralkodó Eszmék értelmezésében, elemzésében Schlett fő célja az volt, hogy a történeti irodalom által konzervatívnak, reakciónak minősített

műről bebizonyítsa, hogy az valójában Eötvös továbbra is következetes liberális világnézetének és politikai gondolatainak összegzése. Mindeközben azonban e mű liberális gondolati elemeinek hierarchiáját, hangsúly átrendeződéseit s polémikus irányultságát félreértelmezte, amennyiben az "új ellenfelekkel" vitát folytató liberalizmust egyszer s mindenkorra kinyilvánított, megmerevedett tantételek összességének tekintette, s nem a kor társadalmi, politikai változásaival együtt lélegző, élő, dinamikus eszmerendszernek. S ez az oka annak, hogy Eötvös a liberális gondolkodó e könyv hasábjain csak mint doktrinét elvek következetes képviselője, s nem mint a kora politikai, társadalmi konfliktusaira folytonosan reagáló, liberális értékeit újra és újrafogalmazó, ön maga korábban megfogalmazott elveit is újra számbavéendő gondolkodó jelenik meg.

Az Uralkodó Eszmékben Eötvös kifejti nézeteit az európai civilizáció jövőjéről, a követendő elvekről; de ezzel párhuzamosan feladatként előtte áll még egy gondolati dilemma: milyen politikát ajánlhat egy magyar politikus és gondolkodó Magyarország számára az 1850-es évek elején? Elképzeléseit 1850-ben Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról c. röpiratában fejti ki: Egyszerre bírálja a nemzeti önrendelkezést célul kitűző nemzetiségi törekvéseket és a neoabszolutizmus bürokratikus centralizációját. Terve a "liberális elveken felépülő, befelé és kifelé egyaránt cselekvésképes, de az egyéni szabadságot és a különféle területi autonómiákat mégis biztosítani képes birodalmi szerkezet" megvalósítása. Elfogadja a birodalmi országgyűlés és a birodalmi kormány programját, de a birodalom egészét érintő közös ügyeken kívüleső kérdésekben biztosítani kívánja a tartományi önkormányzat érvényesülését. Tervét csak "a létező politikai erők valóságos mozgásirányaival szemben fogalmazhatta meg", s így "címettje – ahogy Schlett találóan megfogalmazza – a józan ész, s nem egy politikai csoportosulás". A magyar közvélemény határozottan elítélte az önálló nemzeti államiság elvének feladását. Schlett körültekintően elemzi és érzékelteti a liberális és magyar, de ugyanakkor politikai kompromisszumokat kereső Eötvös 1850-es évekbeli politikai "beszorítottságát": "A Habsburg abszolutizmust el nem fogadó, de a magyar közvéleményben uralkodó nézeteket – sem a revansra készülést, sem a passzív rezisztenciát – vállalni nem akaró Eötvösnek szűk cselekvési tér maradhatott." 1859-ben Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai c. röpiratában szintén az összbirodalom alkotmányosságában és az önkormányzati rendszer megvalósításában keresi a kiutat. De e koncepciót 1850-hez hasonlóan mind a birodalmi kormányzat, mind a magyar közvélemény elutasítja. Eötvös kénytelen belátni, hogy "az abszolutisztikus centralizáció és a korlátlan nemzeti önrendelkezés hívei között túlságosan is nagy a szakadék

ahhoz, hogy a liberális alkotmányosságra alapozott egység hídja felépülhessen. A „középre tartás, nemcsak időszerűtlen, de súlyos politikai hiba olyan korszakokban, amikor az erők megoszlása ennek nem megfelelő.” 1859 végétől kezdve Eötvös az 1848-as állapotok visszaállítását programként valló, Deák Ferenc körül csoportosuló pártot támogatta. 1862-63-as, Schlett által is idézett feljegyzésében mintegy indokolja politikai koncepcióváltását: „Első kötelessége minden embernek, ki a közéletben részt vesz, tisztán kimondani meggyőződését, azon esetben is, ha ezáltal állását veszélyezteti; de a másik, nem kevésbé fontos kötelessége az, hogy ha meggyőződését kimondva, arra, hogy az elfogadtassék, semmi reménye nincs, magát alárendelni tudja, s midőn azokhoz csatlakozik, kik nézetéhez legközelebb állnak, színtoly buzgósággal teljesítse polgári kötelességeit, mintha saját véleményéért küzdene.” Ennek megfelelően az 1860-ban megjelent Magyarország különállása Németország egységének szempontjából c. röpiratában az előzőektől eltérő koncepciót vázolt fel: a perszonálunió elvének és Magyarország törvényhozási különállásának programját. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a 48-as alapokra helyezett kiegyezés-koncepcióban később teljes nézetazonosság jellemezné Eötvös és Deák elképzeléseit. Eötvös hangsúlyozza, hogy valóban tartós és alkotmányos megoldáshoz „a népek megegyezése is kívántatik”, nem lehet azt a magyar liberális politikai vezetőréteg és az uralkodó kompromisszumára leszküldeni. Ezért keresi a kapcsolatot az osztrák liberális erőkkel, akiket potenciális szövetségeseeknek tekint a birodalom egészének alkotmányos átalakításában. A közös ügyek intézésére elfogadná a közös birodalmi parlament intézményét, mert közös parlament hiányában a császári–királyi hatalom terjeszkedésétől és megerősödésétől tart. Megindítja Politikai Hetilap című lapját 1865-ben, de ennek visszhangtalanságát tapasztalva, ismét határozottan Deák mellé áll. Falk Miksának írt levelében 1865. október 6-án így nyilatkozik: „A feladás tehát támogatni őt, saját eszméimet lassanként belecsepegtetni s általa preparálva s feleresztve hozni a publikum elébe.”

„S amikor végül a kiegyezés valóban létrejön, Eötvös valóban boldog. Színté felhőtlenül. Mert bár a kiegyezés nem pontosan úgy ment végbe, ahogy ő szeretne volna, a dualizmus adott rendje sok kétértelműséget tartalmazott, mégis saját korát, egy új reformkort látott elérkezettnek.” Naplójában Magyarország helyzetének legnagyobb nehézségét abban jelöli meg, hogy az alkotmány nem felel meg az ország kulturális, társadalmi, gazdasági viszonyainak, a fő feladat tehát a polgári alkotmány által biztosított kedvező feltételek mellett a társadalom modernizációjának meggyorsítása; „kihasználni a kiegyezés nyújtotta lehetőségeket, felzárkózni Európához, a fejlődéshez mozgósítani az erőket.” Nem hiszi, hogy az államhatalom önmagában képes lenne az átala-

kulás végrehajtására, ehhez a társadalom különböző szerveződési formáinak aktivizálását, a helyhatósági önkormányzatokban, az egyesületek, szervezetek autonómiájában potenciálisan meglevő erők felszabadítását is szükségesnek látja. "Nem hisz tehát a pusztán felülről végbevitt reformokban; a társadalom önszerveződésétől várja, hogy az ország modernizációjának problémáit megoldja." Ezek a célok vezérlik a népoktatási, a nemzetiségi törvényjavaslatok elkészítése, az egyházi ügyek reformjavaslatainak kidolgozása során. Hamarosan látnia kell azonban, hogy a magyarországi polgárosodás nem az általa eltervezett utat járja be, "hiszen igazi sikereit állami eszközökkel érte el, míg a társadalmi öntevékenység megszervezésével rendre kudarcot vallott."

Schlett István Eötvös József, a liberális államférfiú hitvallását a következőképp összegezte: "... az emberi civilizáció és hazája fennmaradását az autonóm, szabadságra született és érett egyének kialakulásától várta. Makacsul, már több mint harminc éve. Az utolsó mondat, amit leírt, így hangzik: , Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik,".

DEÁK ÁGNES